

Володимир Зінич

**РОЗСЕЛЕННЯ Й ОБЛАШТУВАННЯ ДЕПОРТОВАНИХ
НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН – ВАЖЛИВА СКЛАДОВА
ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ**

Стаття присвячується світлій пам'яті Івана Федоровича Кураса, який у роки економічної скрути молодій Українській державі, обіймаючи посаду віце-прем'єр-міністра України, очолював Республіканську комісію у справах депортованих народів Криму, утворену Постановою Кабінету Міністрів України від 28 січня 1992 р. № 42, на яку покладалися завдання розробки та реалізації комплексних заходів щодо організованого повернення депортованих народів Криму, створення умов їх розселення, працевлаштування, відродження національної мови, культури, звичаїв. Автор цієї статті був членом названої комісії й неодноразово спостерігав, як видатний вчений і державний діяч підходив до розв'язання досить складної соціально-економічної проблеми – політичної реабілітації сотні тисяч депортованих за національною ознакою і повернення їх в Україну.

Повернення, розселення й облаштування депортованих національних меншин на історичну батьківщину стало можливим завдяки демократизації суспільства, розвитку та укріпленню в ньому гуманістичних основ, створення умов для реалізації принципів загальної Декларації прав людини.

Після проголошення незалежної України держава попри всі економічні скрути й негаразди почала відновлювати історичну справедливість. Хоча Україна юридично не несе відповідальності за дії колишньої держави, але, виходячи з гуманних засад, керуючись нормами міжнародного права, намагається повернути знедолених людей в місця, де вони проживали до примусового переселення, облаштувати їх, надати необхідну допомогу.

Офіційні статистичні джерела свідчать: злочинним тоталітарним режимом на початку Другої світової війни з південних регіонів України і Криму було примусово вислано у східні райони СРСР 450 тис. німців, а з Криму в травні 1944 р. депортовано в Середню Азію і Казахстан близько 200 тис. кримських татар, 14,7 тис. греків, 12,4 тис. болгар і 11,3 тис. вірмен¹.

Активний процес повернення в Україну народів, які були депортовані під час Другої світової війни, розпочався в кінці 80-х – на початку 90-х рр. минулого століття. Коли на 1.01.1990 р. повернулося понад 100 тис. кримських татар, перед державними органами виконавчої влади постали нагальні проблеми економічного, соціального, етнічного, політичного та гуманітарного плану щодо їх облаштування та інтеграції в українське суспільство.

Складність полягала в тому, що кримські татари, а також болгар, вірмени, греки та німці поверталися хоч у свої рідні місця, але це вже були території, на яких тривалий час проживають інші народи (росіяни, українці та ін.). Місцеве населення остерігалось, що репатріанти претендуватимуть на їхнє житло, роботу, місця в школах, лікарнях та інші важливі життєві ресурси. Тому для здійснення досить масштабного заходу, пов'язаного з поверненням депортованих меншин, слід було підвести наукову базу, розробити програму і вирішити конкретні завдання щодо їх розселення та облаштування.

Наукове забезпечення розселення кримських татар – найчисленнішої групи серед депортованих у 1944 р. з Криму, стало до-

силь складною проблемою, якщо врахувати масштабність й комплексність заходів, стислі терміни його здійснення й відсутність вітчизняного досвіду для створення й реалізації аналогічних програм. Досвід, набутий у післявоєнні роки під час переселення населення у південні області України, не міг бути репрезентативним. Більш того, вирішення цієї проблеми здійснювалося в умовах, коли масове повернення кримських татар уже почалося й набуло нерегульованого характеру. Крім того, процес повернення збігався з кризовими явищами в українській економіці.

У 1991 р. Радою з вивчення продуктивних сил України АН України за дорученням Кабінету Міністрів Ради Міністрів Кримської АРСР було виконано комплексне дослідження з проблеми кримських татар, результати якого узагальнені в “Схемі розселення і працевлаштування кримських татар в Криму” (далі Схема). (Автор статті був відповідальним розробником Схеми)².

Під час підготовки Схеми особливе значення приділялося розробці методологічних підходів і принципів, які визначали основні напрями вирішення завдань розселення, вивчення матеріалів соціологічних обстежень кримськотатарського народу, критичному аналізу всебічних пропорцій і рекомендацій з боку наукових та громадських організацій. Ґрунтовному дослідженню піддавалися регіональні можливості розміщення репатріантів (селітебна ємність, ресурсна забезпеченість, антропогенне навантаження на територію тощо).

Для виявлення цих можливостей були використані матеріали, одержані від спеціально проведеної паспортизації населених пунктів Криму, Схема розвитку і розміщення продуктивних сил АРСР (розроблена РВПС України АН УРСР у 1987 – 1988 рр.), схеми районних планувань, генеральні плани міст та інші вихідні документи, в тому числі й історичного спрямування.

Методологічні підходи, принципи й методи вирішення проблеми розроблялися в рамках Конституції України, Декларації прав національностей України, законодавчих актів, ухвалених стосовно депортованих народів. Враховувалися розвиток ринкових відносин і земельної реформи, стан і перспективи розвитку продуктивних сил автономної республіки, демографічні, соціально-економічні й

екологічні особливості її регіонів. Бралися до відома тенденції розвитку кримської системи розселення та її підсистем, історико-географічне розселення кримських татар, їх нинішній соціально-професійний склад та орієнтація на місця вселення в Криму.

Внаслідок проведених досліджень з'ясувалося, що центральними ланками проблеми розселення кримських татар було встановлення кількості бажаних повернутися до Криму, визначення темпів повернення й обґрунтування пропорцій розміщення репатріантів у регіонах півострова (між гірською і степовою зонами, міською і сільською місцевостями, по ареалах розселення, міськрадах, сільськими районами і населеними пунктами). Згадані пропорції потребували ретельного багатоваріантного опрацювання з метою узгодження пропозиції кримських татар з ресурсними та іншими можливостями території.

На основі наукових досліджень й вивчення даних соціологічно-обстеження Схемою передбачалося повернення в 1992 – 1998 рр. на Кримський півострів, залежно від компромісних варіантів, 350 – 450 тис. осіб. кримськотатарського населення. Було визнано доцільним повернення кримських татар у Крим проводити трьома етапами.

Перший етап охоплював 1989 – 1991 рр. і зорієнтований на спонтанну репатріацію у ці роки, тобто на фактичну кількість (178 тис.) кримських татар, які вже повернулися на той час у Крим. 78 тис. з них розселились у степовій частині півострова, хоча за попереднім соціологічним опитуванням більшість депортованих бажали оселитися в гірській зоні.

Найбільшу кількість кримських татар Схемою передбачено було прийняти й розселити на другому етапі (1992 – 1995 рр.) – близько 190 тис., фактично за цей період повернулося 66,9 тис. чол.

Протягом третього етапу (1996 – 1998 рр.) мало повернутися 43 – 58 осіб. чол., а повернулися близько 20 тис.³

Прогноз розвитку міграційного процесу кримськотатарського населення, тобто визначення потенційно можливого прибуття їх на свою історичну батьківщину, базувався на збільшенні кількості кримських татар у Криму. Повернення кримськотатарського народу, починаючи з 1989 р., стрімко зростало, з 1992 р. – різко зменшилося. Це спричинено економічним спадом у державі, скороченням

фінансування програм повернення та облаштування депортованих, що здійснювалося виключно з державного бюджету України.

Розміщення репатріантів у регіонах України виявилось досить складним. Труднощі полягали в узгодженні інтересів кримських татар стосовно місць вселення з об'єктивними можливостями регіонів (територіальними, сировинними, виробничими, економічними, екологічними та ін.) й кількості тих, хто вселявся, з урахуванням перспектив розвитку господарства Криму. В історичній ретроспективі більшість кримських татар проживали в гірській зоні Криму (77% в 1926 р. за загальної кількості 179 тис. і 69% у 1939 р. за загальної кількості 218 тис.). Наприкінці 80-х – початку 90-х рр. минулого століття згідно з соціологічним опитуванням на поселення в гірській зоні вже претендувало 80% прибулих і лише 20% у степовій. Зазначимо, що у довоєнний період у сільській місцевості Криму проживало 82%, а в міській – 18% кримських татар. На початок 1991 р. соціально-професійний склад кримськотатарського народу в зв'язку з урбанізацією радикально змінився. Істотно збільшилася в ньому частка міських жителів. А тому 63% репатріантів бажали поселитися у міській місцевості й лише 37% – у сільській. Отже, в бажаннях спостерігаємо зміщення пріоритетів в бік гірської зони й міських поселень. При цьому кількість населення, яке підлягало репатріації, збільшилося приблизно удвічі (з 218 тис. до 450 тис.). Викладені обставини значно ускладнили вирішення проблеми регіонального розселення, тим паче що за післявоєнний період населення Криму збільшилося з 1,1 млн. осіб до 2,5 млн. (головним чином у міській місцевості). Досить суттєві зрушення спостерігалися у розвитку і розміщенні продуктивних сил. Швидкими темпами розвивалася промисловість, відбувалися процеси індустріалізації сільського господарства у зв'язку з орошенням великих територій, прискорено розвивався рекреаційний комплекс, особливо на Південному Березі Криму (ПБК). Водночас безконтрольне використання природних ресурсів погіршило екологічну ситуацію на півострові, внаслідок чого утворилися регіональні диспропорції в розселенні (висока урбанізація гірської зони і ПБК порівняно з ареалами степової зони). Суттєво скоротились резерви територіальних, у тому числі земельних ресурсів, особливо у гірській зоні південнобережного ареалу.

З урахуванням історичного, соціально-економічного, ресурсного та інших факторів ми провели варіантне опрацювання регіонального розселення кримських татар. Особливо складним завданням стало визначення обсягів розселення для гірської зони, на яку претендувала й досі претендує переважна більшість репатріантів. Вирішуючи це завдання, ми використали положення про право безпосередньо депортованої особи разом з членами родини поселитися на колишньому місці проживання. Залежно від варіанту Схемою було рекомендовано розселяти: у степовій зоні – 139 – 207 тис. осіб, з них у міській місцевості – 60 – 91 тис., у гірській зоні – 211 – 243 тис. осіб, з них у міста – 126 – 139 тис. осіб. У степовій зоні виділено три ареали розселення: північний (ємність 60 – 90 тис. осіб), західний (39 – 64 тис.) та східний (40 – 53 тис.). У гірській зоні виділено передгірський ареал (140 – 160 тис. осіб) і південнобережний (71 – 83 тис.). У кожному ареалі визначено території компактного розселення кримських татар: Джанкойська, Євпаторійська, Сімферопольсько-Бахчисарайська, Севастопольсько-Ялтинська, Старокримська-Керченська⁴.

Складовою частиною Схеми було обґрунтування розподілу репатріантів у населених пунктах у межах кожного ареалу. Стосовно міських поселень головним стало виявлення резервних селітебних територій, а також додаткової потреби площ для розширення селітебної ємності поселень. Для цього досліджувалися проекти районних планувань, генпланів міст, дані паспортизації поселень. Враховувалася також думка кримських татар, вказані вище регіональні пропорції розселення, екологічний стан регіонів. А тому стосовно кожного міського населеного пункту (міськради) були рекомендовані обсяги можливого вселення, розраховані площі необхідних селітебних територій, обсяги житлово-комунального будівництва, потреби в електроенергії та води.

Щодо сільського розселення, то основним був розподіл репатріантів згідно з адміністративними районами. Визначаючи обсяги вселення, враховувалися наявність вільних територій, ступінь розвинення первинних систем розселення, доцільність відродження колишніх кримськотатарських поселень (у тому числі невеликих сіл), перспективи розвитку АПК (рекомендовано створення низки

господарств) та інші фактори. Більш того, на прохання головного проектно-економічного управління Криму в Схемі подано обсяги вселення у сільських населених пунктах.

З метою створення сприятливих територіальних умов для реалізації самоуправління, розвитку культури і духовного відродження репатріантів рекомендувалося сформувати мережу міст – основних організаційно-культурних центрів кримськотатарського народу. Головні функції в цьому поклалися на місто Сімферополь. Регіональними організаційними національно-культурними центрами були визначені Джанкой, Бахчисарай, Старий Крим (історичні центри пов'язані з розселенням кримських татар). У них пропонувалося розмістити регіональні органи самоуправління, соціальну інфраструктуру для обслуговування кримськотатарського населення навколишніх районів. Забудову татарських селітебних територій рекомендовано проводити з урахуванням національних традицій (архітектурних, планувальних й т. п.).

Реалізація Схеми розселення вимагала завчасної розробки програми відведення територій для виділення майданчиків для житлобудівництва, земельних ділянок для фермерського та інших форм господарювання, розгортання будівельної бази, мінімізація притоку мігрантів, не пов'язаних з фактом депортації, та інших заходів для організації процесу розселення.

Важливим блоком Схеми стало працевлаштування репатріантів, запропонована установка на повну зайнятість кримськотатарського населення. Трудові ресурси кримських татар були розраховані для всіх регіонів Криму й подана їх галузева структура. У Схемі була визначена потреба кримських татар в об'єктах соціальної інфраструктури. Вона походила з регіональної фактичної забезпеченості населення й нормативів для задоволення потреб не лише кримських татар, але й всього населення півострова, як цього вимагає принцип рівноправ'я в розселенні. Досягнення намічених рівнів життєзабезпечення пов'язане зі значними витратами матеріальних ресурсів, пошуками внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування.

Особливе місце в Схемі відводилося стратегії економічного розвитку Криму з урахуванням повернення кримських татар. Таке масштабне збільшення демографічного і працересурсного потенці-

алу мало сприяти потужному імпульсу розвитку продуктивних сил регіону. Щоб повністю використати цей фактор, необхідними були своєчасні заходи щодо створення робочих місць і працевлаштування репатріантів. Саме з цією метою в Схемі спрогнозовано основні напрями й можливості розвитку промислового, агропромислового, будівельного, курортно-рекреаційного комплексів Республіки Крим. Передбачалася більш ефективна екологічна безпека використання ресурсного потенціалу, інтенсифікація виробництва, удосконалення галузевої структури промисловості у бік виробництва товарів народного вжитку, наукомістких і неведомістких виробництв. Важливе місце приділялося будівельному комплексу, виробництву продуктів харчування, від яких здебільшого залежало створення матеріальних умов для облаштування репатріантів, залучення їх до виробництва, а також для поліпшення стану довкілля.

Ми підрахували, що реалізація програм працевлаштування й життєзабезпеченості кримських татар лише в 1991 – 1992 рр. потребувала капітальних витрат 5,9 – 8,7 млрд. р. (у цінах 1984 р., залежно від варіанта).

Детальна розповідь про підведення ґрунтової наукової бази під час розроблення “Схеми розселення й працевлаштування кримських татар в Криму”, в якій синтезовано все позитивне і раціональне, що було напрацьовано (на той час) науковим колективом Ради з вивчення продуктивних сил України АН України, причетного до проблеми повернення депортованих кримських татар, підтверджує, що Схеми була використана органами влади різних рівнів, а також органами самоуправління кримських татар у ході розроблення конкретних програм, планів і заходів для розміщення, облаштування репатріантів у регіонах і населених пунктах Криму й визначення напрямів розвитку народногосподарського комплексу Республіки Крим.

Зі Схемою ознайомився віце-прем’єр-міністр України академік Іван Федорович Курас і як голова Комісії у справах депортованих народів при КМ України позитивно її оцінив і запропонував відомствам, службам і кримським місцевим органам, причетним до проблеми розселення й облаштування депортованих народів, керуватися нею. Іван Федорович акцентував свою увагу на тому, що втілення Схеми в життя сприятиме комплексному розвитку і територіальній

організації продуктивних сил Криму – складової частини народно-господарського комплексу України.

Процес повернення, розселення й облаштування депортованих з України національних меншостей досить складний і тривалий. За станом на 1.01.2004 р. в Україну повернулося понад 270 тис. раніше депортованих осіб та членів їхніх родин. Найбільше репатріантів **розселилося** в Автономній Республіці Крим (близько 250 тис. кримських татар, 16,1 тис. болгар, вірмен, греків і німців⁵. У Донецький, Придніпровський, Причорноморський та Центральний регіони у місця традиційного проживання, повернулося понад 4 тис. депортованих осіб німецької національності⁶.

За даними відділів міжнаціональних відносин міськвиконкомів і райдержадміністрацій АР Крим найбільші ареали розселення кримськотатарських депортованих, які становлять найчисельнішу групу прибулих етнічних репатріантів, зосереджені на території Сімферопольської міськради та Сімферопольського району. Тут розселилося відповідно, 23,6 та 20,2 тис. репатріантів. Великі ареали компактного розселення кримських татар розташовані в Бахчисарайському, Білогірському, Джанкойському, Кіровському, Красногвардійському та Ленінському районах – 116,4 тис. осіб.

Частка репатріантів у складі населення Криму нині становить 12%. Питома вага кримських татар від їх загальної кількості досягла у Білогірському районі 33%, у Бахчисарайському, Кіровському, Первомайському, Советському районах – 20 – 25%, Сімферополі та Сімферопольському районі – 19,9, Судаку – 0,8, Алушті та Ялті – 0,7%⁷.

Ключовим питанням соціально-економічної проблеми розселення й облаштування раніше депортованих народів стали **землезабезпеченість** (надання земельної ділянки). Більшість репатріантів, як уже зазначалося, становлять кримські татари, а тому стабільність соціально-політичної ситуації в АР Крим значною мірою залежить від реформування аграрного сектора, від механізму розподілу земельних паїв. Прибулі депортовані розселялися в існуючих населених пунктах та в місцях компактного поселення, у так званих мікрорайонах, яких нині налічується понад 300. На перших порах повернення репатріантів, коли подані кримськими татарами заявки на відведення земельних ділянок не розглядалися Верховною Радою

Криму протягом тривалого часу або їм безапеляційно відмовляли у виділенні ділянок, мало місце так зване самовільне захоплення земель, а це призводило до соціальних конфліктів у відносинах між кримськими татарами і місцевою владою (нагадаємо події 1992 р. в Алушті, 1995 і 1997 рр. в Білогірську та 2003 р. в Ялті, Судаку, Портеніті)⁸.

Для розселення та індивідуального житлового будівництва репатріантам виділено майже 46 тис. земельних ділянок, з яких забудовано 41,5%, у стадії незавершеного будівництва перебуває понад 42,4%, решта ділянок не освоюється. Але й сьогодні проблема виділення земель є досить актуальною. Це пов'язано з тим, що приватизаційні процеси в Криму і особливо приватизація землі майже завершені (хоча й зі значними порушеннями з боку владних структур), а проблема участі у приватизації землі депортованих осіб ще не вирішена. У черзі на отримання земельних ділянок під будівництво – майже 7 тис. чоловік, з яких переважна більшість – у містах Ялті, Алушті, Судаку.

Серед складних проблем реформування земельних відносин, реструктуризації та приватизації земельних ділянок найскладнішою є виділення депортованим громадянам АР Крим, і зокрема кримським татарам, земельних паїв із земель колективної власності (території колишніх колективних сільськогосподарських підприємств (КСП). Особливо гострою є проблема надання землі кримським татарам на південнобережжі. Ці та інші питання отримання депортованими належної частки землі в Криму ми детально висвітлили в низці праць⁹.

Нинішній стан економіки АР Крим значно загострив **проблему зайнятості** та забезпечення робочими місцями як місцевого працездатного населення півострова, так і репатріантів, які сьогодні є менш соціально захищеною частиною населення і через ряд причин не можуть на рівні конкурувати за своє місце на ринку праці. У цілому по Криму з 136,6 тис. працездатних кримських татар постійну роботу мають лише 65,2 тис. осіб. Аналіз галузевої структури зайнятості кримськотатарського населення показав, що найбільша його кількість працює у сільському господарстві – 31,6 тис. осіб. або 23,1%, 6,2% кримських татар зайнято у будівництві і 5,0% у промис-

ловості. У галузях невиробничої сфери, зокрема охорони здоров'я, питома вага працівників кримськотатарської національності становить 6,1%, у народній освіті – 1,1%¹⁰. Особливу тривогу викликає працевлаштування молоді. Низький рівень забезпеченості робочими місцями впливає на зростання безробіття. Серед депортованих осіб він становить 2,8%. Для ослаблення гостроти проблеми ринку праці пропонується у місцях компактного проживання репатріантів розвивати власні підсобні господарства, фермерські кооперації, малі і середні підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, агросервісні, маркетингові тощо. Забезпеченню продуктивної зайнятості може сприяти відродження традиційних народних промислів, розвиток традиційних для кримських татар, болгар, греків, вірмен і німців галузей – виноградарство, тютюнництво, овочівництво, вирощування ефіроолійних культур, бджільництво, відродження шовківництва, каракулівництва, конярства тощо¹¹.

Найскладнішою проблемою в економічному плані є **облаштування** раніше депортованих народів, які повернулися в Крим. Досить складною залишається ситуація із забезпечення житлом. Обмеженість державних коштів призвела до того, що нині лише 55,8% від загальної кількості депортованих проживають у власних будинках та державних квартирах¹².

Спостерігається досить низький рівень забезпеченості мікрорайонів та місцевостей з компактним проживанням репатріантів інженерною інфраструктурою, значно відстає від нормативних показників розвиток інженерно транспортних мереж. Із загальної кількості селищ і мікрорайонів лише 58% забезпечено електроенергією, 19% – водою, близько 10% – дорогами з твердим покриттям, лише 3% – газом, практично відсутні каналізаційні мережі¹³.

Складною і не менш важливою є проблема відродження та розвитку народної освіти та культури депортованих народів, що детально висвітлено у низці праць¹⁴.

Розселення й облаштування раніше депортованих, які повертаються в місця свого традиційного проживання, потребують значних **фінансових асигнувань**. Незважаючи на складні економічні обставини весь тягар фінансування програми розселення й облаштування депортованих, які повертаються на півострів, ліг фактично на бю-

джет України. Керівники держав СНД хоча й погодилися на свою участь у допомозі депортованим, однак жодна з республік колишнього Союзу не профінансувала необхідні витрати.

За минулі 10 років лише на капітальне будівництво для облаштування депортованих з державного бюджету було витрачено 673,4 млн. грн., що дало змогу збудувати 330 тис. м² житла, 3 школи, прокласти 548 км водопроводів, 1056 км ліній електропередачі, 94 км доріг, 33 км газопроводу та ввести в експлуатацію інші об'єкти соціально-культурної інфраструктури¹⁵. З державного бюджету України для облаштування депортованих щорічно виділяється 40 млн. грн.

Щоб зменшити соціальну напругу і поліпшити життя депортованих, необхідно: збільшувати обсяги фінансування програм облаштування репатріантів як з державного, так із республіканського бюджетів; зробити абсолютно прозорим механізм розподілу цих коштів; активніше залучати кошти міжнародних, благодійних організацій. Комплексне вирішення соціально-економічних проблем депортованих народів, задоволення потреб представників різних етносів щодо їх культурного розвитку є одним із пріоритетних напрямів державної етнонаціональної політики України. Про її виваженість та послідовність свідчить той факт, що за роки незалежності України не було міжетнічних конфліктів і докладаються зусилля для забезпечення рівноправних відносин та тісної взаємодії представників численних етносів, які проживають на її території.

¹ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941–1988). – К.: “Абрис”, 1999. – С. 3.

² Схема расселения и трудоустройства крымских татар в Крыму: в двух частях. – ч. I Расселение крымских татар в Крыму. – К.: СОПС Украины АН Украины, 1992. – 122 с. ч. II Трудоустройство и жизнеобеспечение крымских татар. – К.: СОПС Украины АН Украины, 1992. – 176 с.

³ Зінич В. Т. Соціально-економічні проблеми репатріації кримських татар // Український географічний журнал. – 1998. – № 3. – С. 19.

⁴ Схема расселения и трудоустройства крымских татар... - Ч. 1. – С. 25-27.

⁵ Зінич В. Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – К.: РВПС України НАН України, 2004. – С. 36.

⁶ Зінич В. Т. Проблема депортованих народів. Повернення німців в Україну. // Український географічний журнал, – 1998. – № 4. – С. 14-18; його ж. Розселення й облаштування раніше депортованих народів у пів-

денних регіонах України. Суспільно-географічні проблеми розвитку продуктивних сил України. – К.: “Знання”, 1999. – С. 16-17.

⁷ Дорогунцов С., Зінич В. Основні напрями вирішення соціально-економічних проблем депортованих національних меншин // Економіка України. – 2003. – № 3. – С. 69–70.

⁸ Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – С. 38.

⁹ Зінич В. Т. Землезабезпеченість та проблеми паювання землі для депортованих Автономної Республіки Крим. Власний статус і проблеми раціонального використання земель // Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Київ, 29 – 31 травня 2000 року). Частина 1, РВПС України НАН України. – Київ, 2000. – С. 230-232; Зінич В. Т. Вирішення соціально-економічних проблем репатріантів в Криму: розподіл земельних ресурсів // Демографія та соціальна економіка, 1-2 / 2005. – С. 79–80.

¹⁰ Зінич В. Т. Проблеми зайнятості депортованого населення Автономної Республіки Крим. Зайнятість та ринок праці // Міжвідомчий науковий збірник. – К., 2000. – № 13. – С. 162.

¹¹ Зінич В. Т. Социально-экономическая и этнографическая характеристика крымских татар. Проблемы развития и размещения производительных сил Крыма. – К., СОПС Украины АН Украины. – 1992. –С. 160.

¹² Зінич В. Т. Інтеграція кримських татар в українське суспільство // Вісник НАН України. – 2000. – № 9. – С. 30.

¹³ Зінич В. Т. Повернення, розселення та облаштування народів, які були депортовані з України. Етнонаціональні процеси в Україні. – Київ: Голов. спеціал. ред. літ. мовами нац. меншин України. – 2001. – С. 178.

¹⁴ Дорогунцов С., Зінич В. Назв. праця. – С. 73–74; Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – С. 41–42.

¹⁵ Дорогунцов С., Зінич В. Назв. праця. – С. 74.